

ELŐSZÓ

Kiss Lajos emlékének

A magyar szavak eredete sokakat érdekel. Azonban jelen etimológiai szótárunk megjelenéséig nem volt olyan szakszerű egykötetes szófejtő szótárunk, amely az általános képzettségű nagyközönség igényeihez lett volna szabva.

A magyarországi nyelvtudomány egykori doyenje, Benkő Loránd már 1976-ban felhívta a figyelmet szótárírásunknak a hiányosságára: „Igen valószínű, hogy a nagyközönségünk szívesen fogadna egy, a magyar etimológiai kutatások mai szintjén álló, de *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [rövidítve TESz.] három köteténél lényegesen kisebb, népszerűsítő szótárt is. Etimológiai eredményeink kutatására egyébként is szükségesnek látszik az eddiginél nagyobb gondot fordítani. A nyelvi ismeretterjesztésben is több súlyt ajánlatos helyezni az etimológiai vizsgálatokkal kapcsolatos problémákra” (Nyelvtudományi Értekezések, 89. sz. 23. l.).

2000-ben Kiss Lajos akadémikus (1922–2003) hasonló szellemben nyilatkozott egy új magyar etimológiai szótárról, miután Zaicz Gábor főszerkesztő és Kiss Gábor kiadóvezető közösen ismertette vele egy egykötetes új szófejtő szótár körvonalait és tervezetét. Kiss Lajos véleménye szerint a sokkötetes, kilónyi súlyú, szakszavakkal, rövidítésekkel telezsúfolt etimológiai szótáraink csak a szakemberek kezébe valók. Hiányzik viszont egy egykötetes egyszerű, közérthető, rövidítések nélküli szövegezésű magyar szófejtő szótár, amelyet magával vihet a segédkönyvekkel mindig agyonterhelt tanár is a tanterembe, ott felolvashat belőle, és amelynek olvasmányos szövegét a tanulók is megértik.

A fenti gondolatokat figyelembe véve alakítottuk ki az *Etimológiai szótár* (rövidítve: EtSzt.) arculatát, és szerkesztése során a fenti gondolatokat mindvégig szem előtt tartottuk.

ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRAINK ÁTTEKINTÉSE

Az *etimológia* a latin tudományos nyelvi *etymologia* ’szószármaztatás, szófejtés, egy szó eredetének felkutatása és magyarázata’ szóra megy vissza, melynek alapja a görög *etiimosz* ’való, igaz, eredeti’ főnév. E szó családjához tartozik az *etimologikus* ’szóelemző, szófejtő’, az *etimologizál* ’szóeredetizéssel foglalkozik’, az *etimológus* ’az etimológia tudósa, szófejtő, szóeredet-kutató’ és az *etimon* ’egy szó őse, alapformája, amelyből levezethető’. Mindez Tótfalusi István Idegenszó-tárában (Budapest, 2004. 274. l.) olvasható, és minden egyes szó mellett áll a jelzés: a nyelvtudomány szakkifejezése.

A 19. században Budenz József (1836–1892), a hazai finnugrisztika megalapozója világosan látta, hogy a nyelvrokonság bizonyításában meghatározó jelentőségűnek bizonyulhat egyfelől az alapszókincs, másfelől az alaktani elemek ősi voltának kimutatása és rendszeres, monografikus feldolgozása. Egyik munkája, a *Magyar–ugor összehasonlító szótár* (1873–1881), másik pedig *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* (1884–1894) címet viseli. Az *ugor* jelző – az akkori nyelvhasználatnak megfelelően – mindkét címben ’finnugor’ jelentésű. Az előbbi mű, a finnugor, ezen belül a magyar szókészlet első jelentős etimológiai szótára, 1000 magyar címszavú szócsaládot tartalmaz, melyek közül mintegy 630-at (azaz anyagának közel kéthar-

madát) mai tudásunk szerint is ősi elemként értékeljük. Budenz munkásságához fűződik a modern szófejtő vizsgálódás három alapvető követelményének – a hangtannak, a jelentéstannak és a képzéstannak – egyidejű figyelembevételére. Ő honosította meg Magyarországon az etimológiai kutatások tudományos módszerét, többek között azzal, hogy a szótörténet tanúságtételére is figyelmet fordított. Elsőként Budenz következtette ki az egybevetett rokon szavaknak ősi, finnugor alapnyelvi alakját, és hirdette azt, hogy a mai finnugor nyelvekbeli fejlemények hangalakjai ezekből a kikövetkeztetett, rendszerint csillaggal ellátott alakokból levezethető külön nyelvi fejlődések eredményeként magyarázhatók meg. Budenz rendszerint kizáró tényezőnek tekintette a szóhasonlításban a rokon nyelvi szavak közötti hangrendi eltéréseket, tudatosan vállalkozott a magas és a mély hangrendű ősi szóanyag elkülönítésére.

A Magyar Tudományos Akadémia 1904-ben pályázatot hirdetett egy magyar szófejtő szótárra. A próbadolgozatok és a szótár célkitűzései tekintetében az akadémiai bizottság egyhangúlag a turkológus, jól képzett finnugor nyelvész Gombocz Zoltán (1877–1935) és a szlavista Melich János (1872–1963) pályaművét ítélte a legalkalmasabbnak. A szerzők egy előzetes közleményben összegezték alapelveiket. A teljes magyar szókészletre kiterjedően, a források tömegét áttanulmányozva kívánták feldolgozni a régi nyelvi és a nyelvjárási szóanyagot. Szándékukban állt a szavak valamennyi alakváltozatát szótárjukban közölni. Ugyanígy ősi elemeinknek rokon nyelvekbeli megfelelését, török és szláv jövevényszavainknak e nyelvcsaládokban ismert adatait. A szótörténeti és az etimológiai rész mellett a teljes szakirodalmat is közölni akarták minden egyes szócikk végén. A munkálatok megindultak, Gombocz és Melich *Magyar etimológiai szótár* című műve 1914-től kezdve füzetekben kezdett megjelenni. Ha – mint előre elképzelték – évenként négy füzetet adtak volna ki, akkor alighanem nyolc év alatt teljesen elkészülnek az anyaggal. Gombocz váratlan halálakor, azaz jó húsz évvel az első füzet megjelentetése után, mindössze 12 füzetet adtak ki. Melich ezek után egyedül folytatta a szótárírást, és öt füzetet jelentetett meg 1944-ig (a 17. füzet utolsó szócikke a *geburnus*). Gombocz Zoltán és Melich János munkája torzóban maradt, de teljesítményük nyelvtudományunk legkiemelkedőbb szótártani eredményei közé tartozik.

Bárzsi Géza (1894–1975) középiskolai tanár, a későbbi híres magyar nyelvész 1941-ben *Magyar szófejtő szótár* címmel jelentetett meg kiadványt. Tájékoztatóját így kezdi: „Ez a szófejtő szótár nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól. Aligha képzelhető el ugyanis művelt magyar ember, kit nyelve múltja ne érdekelne, de különösen a magyar szókincs eredete tarthat számot a nem-szakember figyelmére. A történeti hangtan vagy mondattan pl. túlságos elmélyülést és igen alapos szakismeretet kíván ahhoz, hogy akár csak eredményeiben is élvezetes tanulmánnyá váljék. Az egyes szavak azonban eredetükkel és a hozzájuk kapcsolódó, sokszor színes művelődéstörténeti tanulságokkal, azon kívül, hogy szintén bepillantást engednek a nyelv múltjába s ezen keresztül a nemzetnek gyakran történeti adatok híján ködös előidőibe, mindenki számára érthető nyelven is tudnak beszélni.” A mű mintegy hatezer címszót és – a szócikken belül – ezek fontos származékait tartalmazza. A címszót követően közli a szó legrégebbi adatának, többnyire hely- és személyneveknek az évszámát. Szómagyarázatai, szófejtései tömörek, noha nem ritka a szótárban az új etimológia, illetőleg a magyar szókincs különféle jellegű újszerű megközelítése. Aligha jött volna létre a mű az idős Melich János bátorítása és pártfogása nélkül. Bárzsi szótára egy nemzedék számára jelentette a magyar szókincs eredetét, és hatására jöttek létre modern szótáraink.

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának határozata alapján a MTA Nyelvtudományi Intézete és a ELTE magyar nyelvtörténeti tanszéke közös etimológiai szótári munkálatot indított az 1960-as években. Ugyanakkor a finnugor osztály munkatársai – Budenz nyomdokán – nélkülítették nyelvünk finnugor elemeinek számbavételéhez.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Benkő Loránd akadémikus (1921–2011) főszerkesztésében, Kiss Lajos, Papp László, majd Kubinyi László szerkesztésében három testes kötetben jelent meg 1967-ben, 1970-ben és 1976-ban. A szótörténet és a szófejtés a szerkesztőség felfogása szerint egy és oszthatatlan, ennek tulajdonítható a munka címe. Ez a szófejtő szótár a magyar szókészlet valamennyi fontos elemének származásáról, történelmi fejlődéséről megbízható képet ad. Bekerültek a címszójegyzékbe a köz- és irodalmi nyelv szavai, a nyelvjárási szavak, az elavult és a régi nyelvi szavak is. Az egyes szócikkek élén szótörténeti adatok állnak, melyek a szó magyar nyelvi életútját mutatják be. Ezt követik a szakirodalom eredményeire támaszkodva az etimológiai magyarázatok. Végül a szócikk végi bibliográfia közli, hogy a szótörténet és a szófejtés milyen munkákon alapul. A szótár önálló szócikkeinek a száma – a vele azonos értékű alcímszavakkal együtt – közel 15 000, ehhez járul több mint 10 000 származék. A szócikkek alakváltozataink a száma mintegy 70 000. A munka elsősorban a nyelvész szakemberek és a nyelvészeti végzettségűek igényét igyekezett kielégíteni. Ez a hatalmas összegzés több évtizedes munka eredménye, melynek során a legkiválóbb magyar nyelvész kutatók kollektívája, Benkő Loránd irányításával gondosan megrostálta a felhalmozott roppant nagy tudományos anyagot, és felelősséggel állást foglalt a tőszavainkkal kapcsolatban. A szótár a magyar szókincsnek csupán a köznévi elemeit dolgozta fel, a magyar tulajdonnevek történeti-etimológiai feldolgozását tehát – a címszóanyagra vonatkoztatva – kirekesztették. Örömmel jelenthetjük, hogy a mű megjelenése után alig néhány évtizeddel két jelentős névtár megjelenését ünnepelhettük. Az egyik Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (I–II. Budapest, 1988), a másik pedig Kázmér Miklós *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század* (Budapest, 1993).

A finnugor nyelvészek az ELTE professzora, Lakó György (1908–1996) főszerkesztésében és Rédei Károly (1932–2008) szerkesztésében *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* (I–III. Budapest, 1967–1978) munkálatain fáradoztak. E szótár célja és feladata: az addigi szófejtések kritikai, tudományos igényű összeállítása. A magyar szókészlet ősi elemeink tára egyfajta rétegszótár, mely nyelvünk biztos vagy lehetséges szavait tartalmazza betűrendben. A szótár összesen 694 címszót tartalmaz, azaz a szerkesztőség szerint a magyarban ennyi uráli, finnugor, illetve ugor eredetű tőszó található. Amennyiben van a címszónak elfogadható szamojéd (például jurák vagy szelkup) megfelelése, akkor uráli kori; amennyiben valamelyik finnugor nyelvben (a finn-permi nyelvek közül a zürjénből, a votjákából, a csere-miszből, a mordvinből, a finnből vagy az észtből, a lappból) van megfelelője, akkor finnugor kori; amennyiben pedig az ugor (a vogul és az osztják) nyelvekben, akkor ugor kori a szó. A Budenztól is megadott kikövetkeztetett rekonstrukciót ez a szótár is megadja. A megjelenés után Rédei Károly vezetésével folytatódott a munka az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztályán: a célkitűzés egy uráli etimológiai szótár összeállítása volt, azaz egy olyan szótáré, mely az uráli és a finnugor kori, illetőleg a finnugorság szétválása után egyfelől a finn-permi és finn-volgai kori, másfelől az ugor kori szóelemeket tartalmazza. Az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (I–II. Budapest–Wiesbaden, 1986–1988) anyagát a kikövetkeztetett ősi alapalakok betűrendjében adja meg. E kétkötetes szótár összesen 1864 szócsaládjá természetesen számos esetben nem tartalmaz magyar megfelelést (például bizonyos uráli vagy finnugor etimológiákban, illetőleg a finn-permi és a finn-volgai anyagban). A szótár a finnugor lexikográfia kimagasló eredménye.

Az 1980-as években, a TESz. megjelenését követően a nyelvészeti folyóiratokban számos szófejtés született, és magának e szótárnak bizonyos egyenetlenségei, következetlenségei is fel-feltűnedeztek. Mindamellert nem volt idegen nyelvű etimológiai szótárunk. Benkő Loránd irányításával megkezdődtek az intézet nyelvtörténeti osztályán az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (I–II. Budapest, 1993–1995) munkálatai (szerkesztői: Gerstner Károly, S. Há-

mori Antónia, Zaicz Gábor). Ennek a szótárnak a TESz. a legfontosabb forrása. Ennek anyagát egyrészt kritikailag dolgozta fel, figyelembe véve és hasznosítva a tekintélyes legújabb szakirodalmat, másrészt szigorú szerkesztési elvek érvényesítésével tömörítette a TESz. szócikkeit mindhárom szerkezeti egységben, azaz a szótörténeti, az etimológiai és a szakirodalmi részben. Az új szótár címszavainak száma közel kétezerrel elmarad a TESz.-étől, minthogy a legfiatalabb, túlnyomórészt csak a 19–20. századból adatolt népnyelvi és szaknyelvi szóelemek nem kerültek be a német nyelvű műbe. Ezzel szemben e szótár több száz olyan új címszót tartalmaz (például *diszko, hamburger, kóla, oláh, piti, szauna*), melyek nem kaphattak helyet a háromkötetes előzményben. A szócikkek szótörténeti és etimológiai megítélésében számos eltérés tapasztalható a két szótár egybevetésekor. Az utóbbiban többek között Ligeti Lajos fő művének, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest, 1986) a megjelenése a két régi török jövevényszóréteg újraértékelését tette szükségessé (időrendileg a harmadik, az oszmán-török réteg kevesebb problémával rendelkezik). A német nyelvű szövegtől a tudományos célokat szolgál, a készítőik és a rövidítési rendszert elsajátítók szerint könnyen kezelhető. Azonban némi igazságot foglal magában az egyik neves nyelvész véleménye: „még a németül tudók is csak nagy ügyvel-bajjal használhatják, hiszen párját ritkítóan élvezhetetlen fogalmazástechnikája valósággal rejtjelkulcs használatát teszi szükségessé”.

A MAGYAR SZÓKINC S EREDET SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA

A nyelvrokonság bizonyítékai közé sorolandók elsősorban a nyelvtani-szókészleti, másodsorban a szerkezeti-tipológiai egyezések. Az anyagiak körébe tartoznak egyfelől a szókészleti, mindenekelőtt az alapszókincsbeli szóegyezések: a természet alapvető tárgyainak és jelenségeinek nevei, az élő és élettelen természetre utaló nevek, a rokonsági terminológia, a testrészek nevei, a névmások, a legegyszerűbb cselekvések jelölésére szolgáló igék stb. Az anyagi egyezések másik csoportját az azonos eredetű alaktani elemek (ragok, jelek, képzők) alkotják.

A magyar szókészlet ősi és belső keletkezésű eredeti szavakból, jövevényszavakból és ismeretlen eredetű szavakból áll.

Az ősi szókincsbe tartoznak az uráli, a finnugor és az ugor együttelés korára visszavezethető, tehát legalább 2500 éves szóelemek. Ugor eredetű szavunknak kizárólag az obi-ugor nyelvekből, a finnugor eredetűnek legalább egy finn-permi, az uráli eredetűnek pedig legalább az egyik szamojéd nyelvből etimológiai megfelelője mutatható ki. Nyelvünkben összesen – mint láttuk – mintegy 700 uráli, finnugor és ugor eredetű tőszó található, melyeknek hozzávetőlegesen a fele a finnugor, egy-egy negyede pedig az uráli, illetőleg az ugor korra vezethető vissza. Adatolható ősi szavainknak ma 89%-a köznyelvi, 9%-a nyelvjárási, 2%-a pedig kihalt, illetőleg elavult szó. A magyarban hangtörténeti okokból nincsenek *c, dz, dzs, g, p, ty* és *zs* kezdetű ősi szóelemek.

A belső keletkezésű szókészlet három nagy csoportját a szóteremtéssel keletkezett szavak (hangutánzó és hangfestő szavak, indulatszavak), a szóalkotással keletkezett szavak (képzett és összetett szavak, valamint a szórövidüléssel, ragszilárdulással, elvonással, szóhasadással, szóvegyüléssel létrejött szavak) és a mesterségesen, azaz mesterséges szóalkotással (a nyelvújítás révén, manapság a mozaikszó-alkotással) keletkezett szavak alkotják. Származékszavaknak számítjuk azokat a magyar szókészleti elemeket, amelyek nyilvánvalóan képzés nyomait őrzik, de tövük ma önállóan nem él, csak kikövetkeztethető. Ebbe a csoportba tartoznak nyelvünk fiktív vagy passzív tövű igéi is.

A magyar nyelv legfontosabb jövevényszórétegei a következők: az iráni, a kaukázusi, a török, a bizánci görög, a szláv, a német, a latin, a francia, az olasz, a román és egyéb kölcsönzavak (a legutóbbiak közé tartoznak a régebbi vándorszók és a modern nemzetközi sa-

vak). A honfoglalás előtti jövevényszóanyagban az iráni kölcsönszavaknak több csoportja van. A kaukázusi elemek vizsgálata egy évszázada – Munkácsi Bernát óta – szünetel (ide tartozhat *gulya* és *réz* szavunk). A török nyelvekből származó szóanyag legjelentősebb rétege ugyancsak vándorlás kori.

Alapszókincsünknek mintegy 5–6%-a ismeretlen eredetű. Ezek túlnyomó többsége már a honfoglalás előtt meglehetett nyelvünkben. Az azonban, hogy e szavak esetleg ősi örökségként őrződtek-e meg, vagy egy – azóta minden bizonnyal kihalt – ismeretlen nyelvből kerültek oda, alighanem rejtély marad.

A magyar szókincs eredetével sokan foglalkoztak. További részletek találhatóak Bárczi Géza *A magyar szókincs eredete* (2., bővített kiadás. Budapest, 1958) című művében, illetve három kézikönyvben: Benkő Loránd összegezésében *A magyar nyelv története* című kiadványban (Budapest, 1967. 259–351), Gerstner Károly elemzésében *A magyar nyelv kézikönyve* című enciklopédiában (Budapest, 2003. 117–157) és Zsilinszky Éva összeállításában a *Magyar nyelvtörténet* című tankönyvben (Budapest, 2003. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823). A todalékok eredetével D. Bartha Katalin foglalkozott, *A magyar szóképzés története* című jegyzetében (Budapest, 1958). Emellett *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című többkötetes munkában (I. Budapest, 1991. II/1–2. Budapest, 1992–1995) is számos információhoz juthatunk, különösen, ha Mutatóját is megtekintjük (Budapest, 1997).

AZ ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR ELÉ: CÉLKITŰZÉS ÉS JELLEG

Utolsó három szófejtő szótárunk (Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*, Benkő Loránd [főszerkesztő]: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Benkő Loránd [főszerkesztő]: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*) eredményeit ezúttal egy egykötetes etimológiai szótárban foglaltuk össze. Elsődleges célunk az, hogy a magyar szókincs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben. Forrásként elsősorban *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* és ennek német nyelvű változatát használtuk a szócikkek tartalmi részének összeállításában.

E szótár azonban nem pusztán a korábbi munkáknak a középiskolások, illetőleg a művelt közönség számára átdolgozott változata, hiszen a szócikkek felépítése lényegesen eltér a korábbi szótárakétól éppen a tudománypszerszerű jellegből adódóan. A szócikkek tartalma a lényeges pontokon természetszerűleg megegyezik a források tartalmával, hiszen ha ez nem így lenne, akkor nem felelne meg a korszerű tudományosság igényeinek.

Amennyiben a korábbi szótárak eredményeit a megjelenésük óta az újabb kutatások kiegészítették, akkor azokat a finomításokat, módosításokat a legújabb szakirodalom áttanulmányozását követően beépítettük szófejtő szótárunkba.

A címszavak kiválasztásakor törekedtünk arra, hogy a mai magyar nyelv szókincsének leggyakoribb, legfontosabb tő- és származékszavait tartalmazza az *Etimológiai szótár*. Ugyanakkor a kihalt, népies, a mai magyar nyelv szóképzésének nem szerves részét képező szavakat csak igen kis számban vettük be szótárunkba.

Szófejtő szótárunk újdonsága, hogy a magyar nyelvbe az utóbbi néhány évtizedben bekerült és ma már szervesen illeszkedő közel kétszáz olyan új szó etimológiáját is tartalmazza, melyek a korábbi etimológiai szótárakban nem voltak benne (*allergia*, *cunami*, *globalizáció*, *szkinhed*, *szupermarket* stb.).

A szótár címszavainak értelmezésében, a stíluskategóriák megállapításában rendszeresen felhasználtuk a magyar lexikográfia több új alapvető művét, így például az *Magyar értelmező kéziszótárt*, az *Új magyar tájszótárt* és az *Idegenszó-tárt*.

Az *Etimológiai szótár* – a magyar szótárírás történetében először – szótárszerű feldolgozásban közli a magyar todalékok eredetét a közsavak ábécérendjébe besorolva. Így az eddigi szófejtő szótárakban hagyományosan szereplő köznévtár kiegészül a todalékok történeti-etimológiai jegyzékével, mely a szócikkek számát hozzávetőlegesen háromszázzal megemeli. A todalékok, azaz a képzők, a jelek és a ragok etimológiáit T. Somogyi Magda, a *Todalékrendszerünk vitás kérdései* című munka szerzője (Budapest, 2000) készítette el.

AZ EGYES SZÓCIKKEK FELÉPÍTÉSE

Szótárunk szóanyaga a magyar irodalmi és köznyelv, továbbá a köznyelv és a nyelvjárások határán álló szókészletet, valamint kisebb mértékben a szaknyelv elemeit és az elavult, régi nyelvi szókincs elemeit foglalja magában. Szándékunk szerint viszont szinte valamennyi ősi (uráli, finnugor, ugor eredetű) szó, valamint a honfoglalás előtti iráni és török jövevényszó akkor is bekerül szótárunkba, ha a szó ma nem köznyelvi, hanem például csak nyelvjárásainkban él. A magyar tőszót és származékait, azaz a szó családját rendszerint egy szócikkben tárgyaljuk. A szócsalád tagjai majdnem minden esetben betűrendileg illenek a címszóhoz, ezért utalószóval külön nem hívjuk fel az olvasó figyelmét az egyes származékokra.

A címszót a szó első előfordulásának évszáma követi. A nyelvtörténetből (régí szó esetén a nyelvemlékekből, a kódexekből) előkerült évszám szögletes zárójelben áll. Amennyiben forrása bizonytalan, a kérdőjeles után áll az első biztos adat. Minthogy a régi adatok között gyakoriak a tulajdonnevek (helynevek, személynevek), ezekre *m.* rövidítéssel utalunk. A régi nyelvemlékek évszáma mellett olykor egy bizonyos évszámhoz kapcsolva az *e., k., u.* azt jelenti, hogy az emlék az előtte álló év előtti, körüli, illetve utáni időszakra vonatkozik.

A címszó értelemszerűen két esetben kap jelentésmagyarázatot. Ha egy másik címszóval azonos alakú, de eltérő jelentésű (szakszóval homonim) szó, vagy pedig nincs köznyelvi – széles körben ismert – jelentése. Azaz, ha a címszó nem a magyar szókincs központi magjához tartozik, hanem ritkább, esetleg nyelvjárási, akkor felső vesszők között ('...') megadtuk magyarázatát.

Az etimológiai rész a szócikk kulcsmondatával, az etimológiai bevezető mondatlal kezdődik. Ez az első mondat mindig a címszóra vonatkozik. Valamennyi szó lehet 1. biztos, 2. valószínű, 3. bizonytalan eredetű. A legutolsó esetben a legvalószínűbb eredetet a „talán” határozószóval vezetjük be. Ezt követően gyakran állnak idegen nyelvi adatok, ezeknek a száma általában három, a vándorszóknál legfőljebb öt. Sem a nyelvekre, sem a nyelvjárásokra utaló megjelöléseket nem rövidítjük (tehát ha egy nyelvi adat után 'ugyanaz' áll, az azt jelenti, hogy jelentése a megelőző szóéval azonos). A nyelvjárás megjelölése sok esetben elmaradt a nyelv után, például a kis finnugor nyelvek (obi-ugor, permi és szamojéd nyelvek, cseremis, mordvin) esetében. A finnugor eredetű szavakban, a régi török és szláv jövevényszavakban gyakran csillaggal (*) jelezzük az eredeti, kikövetkeztetett finnugor alapalakot, illetve a török, szláv nyelvekből feltehetőleg átvett hangalakot, és néha a maitól eltérő eredeti jelentést is közöljük. Az írásjelek közül a cirillt (például az orosz, bolgár, szerb adatokkal kapcsolatban) eredeti formájában, majd latin betűkkel átírva is közöljük, a görög betűket pedig a kiejtés szerint latin betűkkel írjuk át. A cirill betűs nyelvi adatok kiejtését szögletes zárójelben adjuk meg. Amennyiben egy szó azonos a horvátban és a szerbben is – a régebbi szerb-horvát megjelölésből kiindulva – horvát-szerb elemként adjuk meg. Szótárunkban a rövid hangtani, jelentéstani magyarázat, illetőleg a párhuzamos jelenségekre történő utalás általánosnak mondható. Amennyire lehetséges, a szótár arra törekszik, hogy a szócikk „olvasmányos” – tehát mondjuk egy osztályteremben is felolvasható – legyen. Ezért tekintettel van az érdekes művelődéstörténeti vonatkozásokra, és többek között ezért emeli ki és értelmezi például az állandósult szókapcsos-

latokat, szólásokat és szóláshasonlatokat az azok jellemző alkotóelemeit tárgyaló szócikkekben. – A szócikkek végén gyakran áll valamiféle megjegyzés a szó elterjedtségével, társadalmi státusával, stílusértékével kapcsolatban. Ha a címszó nyelvjárási szó, de a köznyelvtől sem idegen, „szavunk ma a köznyelv és a népnyelv határán áll”-féle megjelölést alkalmazunk. Itt a helye a magyarból más nyelvekbe bekerült fontos, nemzetközivé vált szavainkat is megemlíteni (például *gulyás, huszár, paprika*), hiszen a hazai szlovénba (= vend), horvátba, erdélyi románba, kárpátukránba, szlovákba számtalan magyar szó átkerült.

Az *Etimológiai szótár* 1. kiadásában 8945 szócikket tartalmaz. A szócikkek közül 8670 a szavak etimológiáját fejt ki, 275 pedig a toldalékok eredetét ismerteti. A szavak etimológiáját ismertető szócikkekben a 8670 címszón túl további 11 585 származékszó eredetét adja meg a szótár, így az érdeklődő szótárhasználó összességében 20 530 nyelvi elem eredetéről kap tájékoztatást.

A tudománynak a szókincshez, a szófejtéshez tartozó legfontosabb kiadványait sorolja fel az *Irodalomjegyzék*. Az *Irodalomjegyzék*et követően közöljük a legjelentősebb magyar nyelvemlékek sorát a kezdetektől a 16. század végéig.

Az etimológiai ismeretek elmélyítését és a szótárban közöltek továbbgondolását segíti a függelékben közölt két mutató: *A szavak és a toldalékok az első írásos előfordulásuk sorrendjében* és *A szavak eredet szerinti csoportjai*. Az első mutató a 8700 címszót és a 300 toldalékot az első írásos előfordulás szerinti sorrendben közli a kezdetektől napjainkig. A második mutató a címszavakat etimológiai, eredet és származás szerinti csoportosításban adja közre.

A szótárban alkalmazott nyelvtudományi szakszavakat, kifejezéseket összefoglaljuk és magyarázzuk a *Szakkifejezések lexikona* alatt.

A szócikkeket Dolovai Dorottya, Jankovicsné Tálás Anikó, Sipőcz Katalin és Tamás Ildikó készítették. A toldalékok etimológiáját tartalmazó szócikkeket – mint már említettük – T. Somogyi Magda dolgozta ki. Szótárunknak ezt az újszerű részét Horváth László lektorálta. A szócikkeket az első kiadásban T. Somogyi Magda lektorálta. A szócikkeket a főszerkesztőn kívül Falk Nóra, Dolovai Dorottya és Temesi Viola ellenőrizte. A szerkesztés során számos esetben kaptunk értékes tanácsot Gerstner Károlytól, akinek ezúton is köszönjük javaslatait. Szótárunk közös munka, melynek érdemét egyfelől az *Etimológiai szótár* készítésében résztvevők odaadó szakszerű munkája, másfelől a korábbi alpművek biztosították.

Nagyon bízunk abban, hogy célkitűzésünknek megfelelően az *Etimológiai szótár* forgatása sokak számára nyújt izgalmas szellemi élményt, szolgálat új művelődéstörténeti ismereteket és ad szakszerű betekintést a magyar szavak, toldalékok eredetének színes világába.

Zaicz Gábor

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Eltelt az első kiadás óta tizenöt esztendő. Etimológiai szótárunkat vagy negyvenen ismer-tették, dicsérték és bírálták. Részben a kritikák hatására – melyeknek egy részét a mostani műben hasznosítottam – készítettük el 2. kiadásunkat. Szemünk előtt lebegett Szinnyei József finnugor nyelvész (1857–1943) szelleme, aki legfontosabb művét, *A magyar nyelvhasznolítást* hét, újra meg újra felülvizsgált változatban adta ki 1896 és 1927 között.

Az *Etimológiai szótár* második kiadása 9022 szócikket tartalmaz. A szócikkek közül 8737 a szavak etimológiáját fejt ki, 275 pedig a toldalékok eredetét ismerteti. A szavak, illetőleg a toldalékok etimológiáját ismertető szócikkekben a címszavakon kívül további 11605 származékszó eredetét adja meg e szótár, így az érdeklődő szótárhasználó összességében 20617 nyelvi elem eredetéről kap tájékoztatást.

Alapelveink szerint szófejtő szótárunk a két, Benkő Loránd által főszerkesztett etimológiai szótárnak az említett elvek szerinti változata. A 2. kiadásban mégis a szócikkek végén említést teszünk két kitűnő mű állásfoglalásáról: Róna-Tas András – Berta Árpád turkológiai szintézisének eredményeiről, illetve e kétkötetes szintézis Honti László által tett finnugor szempontú vizsgálatáról (e műveket l. a rövidítésjegyzékben). Új kiadásunk a kétségtelen hibák javítása, az irodalomjegyzék és a szakkifejezések lexikonának bővítése, teljesen új kiegészítő fejezetek mellett a következőkben ad újat az 1. kiadáshoz.

Az 1. kiadás néhány, nem a szótárba tartozó jelzős szerkezetét a címszavak közül kihagytuk, és a szófejtő szótár anyagába emeltünk mintegy hetven olyan szót, melyek eredetüket, illetőleg előfordulásukat tekintve szókészletünknek a régiségben jeles tagjai voltak.

A szavak első előfordulását ellenőriztük, és gyakran javítottuk, elsősorban *A magyar nyelv nagyszótárának* újabb kötetei, másrészt a szakfolyóiratok szótörténeti cikkei alapján.

Az idegen szavak helyesírása tekintetében a nyelvünkben leggyakoribb német szóanyagot a jelenlegi német helyesírási szabályok (vö. *Duden – Die deutsche Rechtschreibung*. 27. kiadás. Berlin 2017) alapján adjuk meg. A nem latin betűs írások közül rendhagyó módon a cirill betűs orosz (ritkábban ukrán és bolgár) szóalakokat a legegyszerűbb módon – nem a nyelvtudományban szokásos Kniezsa István-féle rendszer szerint – közöljük, például az orosz ы betűt a magyar *i*-vel írjuk át. A napjainkban ugyancsak egyre kevésbé ismert görög lexémákat – melyeknek eredeti szóalakját az 1. kiadásban is elhagytuk – általában a Tótfalusi István *Idegenszó-tára* alapján (Budapest 2004) egységesítettük.

Szókészletünk eredetével kapcsolatban az 1. kiadás óta elsősorban Gerstner Károly foglalkozott, *A magyar nyelv szókészlete*, illetve *Szókészlettörténet* című tanulmányaiban (l. Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest 2006. 437–480; E. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila, *Kis magyar nyelvtörténet*. Budapest 2013. 103–126; Kiss Jenő – Pusztay Ferenc szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest 2018. 249–270).

A szótár 2. kiadásának kialakításában elsősorban Balácsi József Attilának, Kiss Gábornak, M. Nagy Ilonának, Sipőcz Katalinnak, valamint Heiszer Erikának tartozom köszönettel.

Zaicz Gábor